

Белекова К.

ТИЛ - ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ

Белекова К.

ЯЗЫК-ОБЪЕКТ ФИЛОСОФСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

K. Belekova

LANGUAGE-OBJECTS OF PHILOSOPHICAL INQUIRY

УДК: 124.5

Бул макалада тилдин маңызы, өзгөчөлүктөрү талдоого алынат.

Essence and specific of language are analysed in this article.

Философиялык энциклопедиялык сөздүктө тил төмөнкүчө аныкталат: «Тил адамдар ортосунда баарлашууну, ой жүгүртүүнү камсыз кылган каражат катары кызмат өтөгөн белгилердин системасы болуп саналат. Тилдин жардамы аркылуу дүйнөнү таанып - билүү ишке ашып, инсандын өздүк аң-сезими калыптанат. Тил маа-лыматты сактоонун жана башка субъектилерге өткөрүүнүн социалдык каражаты, ошондой эле адамдын жүрүм-турумун башкаруунун өбөлгөсү болуп саналат» [1, 783-бет].

А.А. Грицанов тарабынан түзүлгөн жаңы философиялык сөздүктө тилге карата төмөнкүчө аныктама берилет: «Тил - татаал, өнүгүүдөгү семиотикалык система, ал индивидуалдык аң-сезимдин, ошондой эле маданияттын, каада-салттын мазмунун объективдештирүүнүн универсалдык каражаты иретинде белгилүү. Тил коомдук турмушта төмөнкү функцияларды аткарат:

- 1) экспрессивдүү;
- 2) когнитивдүү;
- 3) сигнификативдүү;
- 4) маалыматтык – трансляциялык;
- 5) коммуникативдүү [2, 863-бет].

Нейрохирургияны негиздөөчүлөрдүн бири,

СССРдеги психология илимдеринин академиясынын анык мүчөсү А.Г. Лурия тил менен аң-сезимдин диалектикалык байланышына арналган бир топ илимий эмгектерди жараткан жана тилге төмөнкүчө аныктама берген: «Тил – предметтерди, белгилерди, иш-аракеттерди, ошондой эле субъекттердин ортосундагы өз ара мамилелерди, карым-катнаштарды аныктагач коодордун татаал системасы».

Тилдин ар тараптуу функцияларына таянып, бул феномендин коомдук турмуштагы маанилүү орду жөнүндө корутунду чыгарууга болот. А.Г. Лурия белгилегендей, адам жаныбарлардан коомдук-тарыхый түзүлүштө жашоо ишмердүүлүгүн жүргүзгөнү, эмгектенгени, жүрүм-туруму, социалдык функцияларды аткарганы менен айырмаланат. Андан тышкары жаныбарлардан адамдарды айырмалаган орчундуу дагы бир фактор — бул тилдин пайда болушу жана калыптанышы. Башкача айтканда, тил адамды

социалдык субъект катары аныктап, аң-сезимдин пайда болуп өнүгүшүнүн негизги шарты катары кызмат өтөйт. Тил аң-сезим сыяктуу эле эң байыркы мезгилдерде эле пайда болгон. Анын келип чыгышынын негизги шарттарынын бири болуп адамдардын бири-бири менен болгон баарлашууга муктаждыгы эсептелет.

Тил аң-сезим, ой жүгүртүү сыяктуу кубулуштар менен тыгыз байланышта өнүгүп, дээрлик бардык жогорку психикалык функцияларды ишке ашырууга катышат.

А.Г. Лурия тилдин пайда болуп, өкүгүшү жөнүндө мындайча ой бөлүшөт: «Тилдин пайда болушу предметтерди жана белгилүү иш-аракеттерди аныктаган коодордун системасынын калыптанышына алып келген; кийинки мез-гилдерде бул код предметтердин жана иш-аракеттердин белгилерин бөлүп карай баштаган. Натыйжада бүтүн сүйлөмдөрдүн татаал синтаксисттик коодору келип чыгып, алар адамзаттын аң-сезимдүү кшмердүүлүгүнүн өнүгүшүнө чоң түрткү болгон [3, 25-бет].

Алгачкы мезгилдерде тил практика менен тыгыз байланышта аракеттенсе, мезгил өткөн сайын күнүмдүк тажрыйба менен байланышпаган деле маалыматтарды берүүчү код болуп калган.

Тилдин андан аркы коомдук - тарыхый өнүгүүдөгү динамикасы белгилүү бир маанини чагылдырган сөздүн өз алдынча ишмердүүлүк катары күндөлүк практикадан бөлүнүшү менен байланышкан. Эми тил өзү эле предметтерди жана ой жүгүртүүнү белгилөөнүн зарыл каражаттарын камтый баштаган. Бул жолду синсемантикалык система болуп эсептелген тилге өтүү катары кароого болот.

Ар бир конкреттүү тилдин практикадан бөлүнүү тарыхы тигил же бул элдин тарыхы, анын жашоо тажрыйбасы болуп саналат. Материалдык реалдуулуктун коду катары тил адамга бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуштар, процесстер жана абалдар жөнүндө ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берет. Ар бир табигый тил дүйнөнү кабыл алуунун жана кодификациялоонун өзгөчө өбөлгөсүн чагылдырат. Тилдеги түрдүү маселелер бирдиктүү көз караштардын, коллективдүү философиянын системасына биригип, ал тилди алып жүрүүчүлөр, башкача айтканда субъектилер аркылуу өздөштүрүлөт.

Тил аркылуу ой жүгүртүүнүн белгилүү модели, образы, өбөлгөсү калыптанат. Бирдей мазмундагы тилди алып жүрүүчүлөр түшүнүктөрдүн жана сөз-

дөрдүн окшош топтомун колдонуу менен катар жалпы стандарттык схеманын чегинде ой жүгүртөт.

Түрдүү тилдер дүйнөкараштын ар кандай моделдерин, дүйнө таанымдын ар тараптуу өбөлгөлөрүн, объективдүү реалдуулуктун сүрөттөлүшүн чагылдырат. Ой жүгүртүүнүн формасын структуралык, схемалык түрдө аныктап, программалоо менен бирге тил адамдын ой жүгүртүүсүнүн белгилүү тибин, аны менен бирге субъектинин жүрүм-турум системасын калыптандырат.

Кайсы тилде сүйлөгөнүнө, тажрыйба топтогонуна карабастан, ар бир этностун эмпирикалык билимдери, андан тышкары дүйнө таанымы да белгилүү өзгөчөлүктөргө ээ. Демек, «тил - тажрыйба» системасында атажан эки компонент бири-бири менен тыгыз байланышта эле турбастан, ар бири тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ болушу менен бирге субъектилерге, ошондой эле алардын жүрүм-турумуна зор таасирин тийгизет.

Ааламдашуунун азыркы шартында лингвистикалык кубулуштарды социалдык-философиялык изилдөөдө көп тилдердин жоголуу процессин белгилөөгө болот. Бирок бул көрүнүш азыркы социомаданий кырдаалга эле мүнөздүү деп кесе айтууга болбойт. Аталган процесс байыркы доорлордо эле, алгачкы мамлекеттер жана цивилизациялар пайда болгонго чейинки мезгилде эле башталган. Бул жагдайда Ф. Ницшенин төмөнкү пикирин белгилеп кетүүгө болот: «Бардык философтордун жалпы кемчилиги иретинде алардын бүгүнкү күндөгү адамды гана талдоо аркылуу мурунку доорду изилдөөгө болгон аракетин кароого болот. Алар субъектти тарыхый өнүгүүнүн натыйжасы иретинде иликтеши максатка ылайыктуу. Адамды тарыхый өнүгүүсүндөгү маңыздуу өзгөрүүлөр алгачкы доордо жүргөн» [4, 240-бет]. Бул жобого ылайык, адамзаттын лингвистикалык тарыхы байыркы ата-бабаларыбыз, ошондой эле бүгүнкү күндө жашап жаткан адамдар баш ийген принциптерге таянган деген корутунду чыгарууга болот. Адамдын өз ара байланышынын формалары объективдүү реалдуулукка ыңгайлашуу менен бирге тынымсыз өзгөрүүгө дуушар болуп келүүдө.

Бирок этникалык жалпылыктардын конкуренциясына таянган принциптер өз маңызын жоготпостон, мурунку абалында калууда. Уруу, уруктардын, уруу союздарынын конкуренциясы тилдердин үз ара чыр-чатактуу аракеттенишине алып келген. Ал эми тил руханий жана материалдык маданияттын негизги элементи болуп саналат. Демек, тилдердин чыр-чатактуу, карама-каршылыктуу аракеттениши эддердин жашоосунун объективдүү мүнөзү менен аныкталат.

Тарыхтан белшлүү болгондой, алгачкы общиналык коомдо жамааттын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрү төмөн болгондугуна байланыштуу индивид толугу менен уруудан көз каранды болгон. Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдүн деңгээли канчалык төмөн болгон сайын индивиддин жалпылыктан болгоч көз карандылыгы ошончолук күчөгөн. Мында жалгыз эле физикалык эмес, психологиялык да көз карандылык жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Индивид

толугу менен социумга аралашып, баш ийген. Ал эм жамаат психологиялык жактан бир түрдүү, бирз биринен күчтүү көз каранды болгон коллективш индивидудан турган. Мына ушундай жагдаш нечендеген доорлор бою «коллективдүү аңсыздык деп аталган архетиптер калыптанган, алар ишч виддердин руханий жашоосунун негизин түзгөн.

Коллективдүү аңсыздыктын негизги өзгөчөлүктөрү болуп бул феномендин мурасталышы саналат ал индивидуалдык тажрыйбанын негизинде калыптанбайт. Коллективдүү аңсыздыктын структур түзүүчү элементтери болуп аңсыз психикалы активдүүлүктүн модели эсептелет, ал адамдын ой жүгүртүүсүн, ошондой эле анын жүрүм-туруму аныктайт. Бул жөнүндө швейцардык психолог К.Юнг бир топ эмгектерди жараткан. К. Юнгдун пикри боюнча дин менен мифология символдордун «коргоочу системасын» түзөт, ал индивиддин аң-сезимин, андан тышкары аңсыздыктын энергиясын ассимиляциялоого мүмкүндүк берип, адамдын психикасын гармониялаштырып, ошондой эле объективдүү реалдуулукка ыңгайлашууга жол ачат [5,32-бет].

Байыркы адамдардын дүйнө карамынын негизин дин менен мифология түзгөн. Бул жагдай Я.Шемакин мындай дейт: «Адам толугу менен жаратылыштын күчүнө баш ийген, индивид өзүн коомдун бир бөлүгү катары эсептеп, салттуу маданият инновациялык элементтердин үстүнөз басымдуулук кылып турган. Бул жагдай инсандып руханий дүйнөсүнүн өнүгүшүнө терс таасирш тийгизип, өз коллективинин тажрыйбасынын чегинде гана аракеттенүүгө мүмкүндүк түзгөн. Мындай көрүнүш айрыкча алгачкы коомдук түзүлүп учурунда «алар жана биз» же болбосо «биз жана алар» сыяктуу социалдык-психологиялык комплекстин калыптанышынан ачык - даана байкалган.

Я. Шемакин мындай деп белгилейт: «Алардып (байыркы доордогу адамдардын) пикири боюнч «биз» же бул урууга тиешелүү адамдар - чыныгы адамдар, ал эми «алар» же башка урууга тиешелүү иксандар - начар адамдар» [6,42-бет].

Жогоруда аталган жагдайлар адамдардын руханий сапаттарына да белгилүү таасирин тийгизүү менен бирге лингвистикалык процесстердин локалдык мүнөзгө ээ болушуна мүмкүндүк түзгөн Лингвистикалык локалдуулукту жоюунун бир гана жолу белгилүү болгон: ал жаңы аймактарды басып алып, ага өз тилин күч менен же дагы башка жолдор аркылуу таңуулоо эле.

Алгачкы коомдук жамаат бири-бирине өз ара туугандык байланышта тургандыгы белгилүү. Ал уруунун саны көбөйгүн сайын жаңы аймактарды басып алып турушкан жана аларды өздөрүнө баш ийдиришип, ыктыярдуу союздарды түзүшкөн. Ушул жол аркылуу уруу, урук, алардын союздары, ошондой эле этникалык топтор пайда болгон.

Күчтүү уруулар, союздар өздөрүнүн тилин, диалектисин, башкача айтканда тилдин аймактык өзгөчөлүктөрүн көз каранды болгон жамаатка таңуулашкан. Мындай күчтүү тилдер түрдүү жолдор аркылуу байып, өнүгүп турган. Мисалы, коллективдүү жашоо тажрыйбасын жана билимин өркүндөтүп

кеңейтүү аркылуу, ошондой эле өздөрүнө каратып алган уруулардын тилин, айрым сөздөрүн өз тилине кошуу алуу жолу менен ж.б.

Ага карабастан көптөгөн көрсөткүчтөрү боюнча башка элдердин, уруулардын үстүнөн басымдуулук кылган этностун тили негизга тил катары ага баш ийген урууларга таңууланат. Ал эми башка жагдайларда айрым уруу, уруктардын тилдери тең укуктуу шарттарда бирдиктүү тилге интеграцияланган. Тилдин калыптанышынын, жайылышынын, ошондой эле өнүгүшүнүн мындай принциби жана механизми алгачкы этностор, аны менен бирге баштапкы цивилизация пайда болгон кийинки мезгилдерде да сакталган.

Уруу, уруктардын, этникалык топтордун татаал жашоо шарттары, анын конкуренттүү формалары, турмушка карата күрөш, индивиддердин жамааттан болгон көз карандылыгы, маанилүү ресурстардын чектүүлүгү түрдүү этностордун ортосундагы чыр-чатактуу жагдайды түзгөн. Түрдүү этностордун ортосундагы айрым келишпестиктер локалдык маданияттын түзүлүшүнө жол ачкан.

Бул кубулуш да этнос жеаны алып жүрүүчүлөр сыяктуу эле карама-каршылыктуу мүнөзгө ээ болгон. Жогоруда белгиленген жагдай боюнча этнолог Ю.А.Бромлей мындайча ой жүгүртөт: «Этносторду, элдерди бири-биринен айырмалоодо тил, дин, элдик оозеки чыгармачылык, үрп-адат, каада-салт, жүрүм-турум нормалары жана башка ушул сыяктуу маданий компоненттерге терең көңүл буруу зарыл. Мында жүрүм-турумдун тышкы көрүнүштөрү, тамактануудагы этикет, гигиеналык адаттар жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөр да чоң роль ойнойт.

Ушул аталган компоненттердин бардыгы ар бир элде өзүнчө этникалык мүнөзгө ээ болуп, муундан-муунга өтүп, сакталып келет [7].

Этникалык маданияттардын өзгөчөлүктөрү өзүнөн-өзү эле улуттар, этностор аралык чыр-чатактын себеби боло албайт. Ал эми этникалар аралык келишпестиктердин негизи болуп этностордун жашоосунун конкуренттүү формалары, турмуш үчүн күрөш, ресурстар жана башкалар эсептелиши тарыхтан белгилүү.

Адамзаттын тарыхы - уруулар же этностор аралык чыр-чатактардын тарыхы, ал ачык согуш аракеттер же маданияттын карама-каршылыктары иретинде көрүнүшү мүмкүн. Башкача айтканда, этникалык маданияттар ар дайым бири-бирине каршы туруп келген. Бири-бири менен болгон тынымсыз күрөштүн натыйжасында этностор аралык маданияттар өнүгүп-өсүп, байып келишкен, ошондой эле өздүк маданиятын сактоо менен бирге аны башка элдерге таңуулап, алардын маданиятын четке кагууга умтулушкан. Сөзсүз түрдө өздүк маданияттын күчү жоголгондо ал этностун тили да акырындап колдонуудан чыга баштайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Фромм Э. Бегство от свободы. - М., 1995.
2. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. - Минск, 1998.
3. Лурья А.Р. Язык и сознание / Под редакцией Е.Д. Хомской. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. - С. 30. - 320 с.
4. Ницше Ф. Соч. в 2т. -М., 1997. -Т. 1.
5. ЮнгК.Г. Архетип и символ. -М., 1987.
6. Шемякин Я.Г. В поисках смысла. Из истории философии и религии: Книга для чтения. - М., 2003.
7. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983.

Рецензент: к.филос.н, доцент Кулназаров А.